

MARIANA BARA

CATEGORIA GRAMATICALĂ A DETERMINĂRII ÎN AROMÂNĂ (ARTICULAREA HOTĂRĂTĂ A ADJECTIVULUI CALIFICATIV)

1. Numele în aromână exprimă categoria determinării fie prin articolul nehotărât *un^a, únă*, prin articolul hotărât enclitic *-lu, -a, li, le*, fie prin două articole cu morfeme discontinue, unul pentru substantive: *a... -lui, a... -ei, a... -lor^a* etc., altul pentru adjective: *ațél... -lu, ațéá... -ea, aéstu... -lu* etc. În cazul ultimului articol situațiile tipice vor fi analizate în această comunicare.

Este de semnalat încă de la început prezența articolului hotărât enclitic în aromână la numele proprii, în formarea superlativului relativ al adjectivelor calificative (*s-álnără pri un pom, cama naltul*, Papahagi, 1905, p. 88, r. 3; *di ní-alepșiu ațea ma buna / di ní-alepșiu ațea ma mșata*, Papazisi, 1985, p. 57; *ațél^a ma mícú fi còr^a*, BA, Cogealac, fărșeroți; dar și în Muntenia: *númáj jóu cu ála maj micu*, TDM, 1987, p. 145, r. 24, Gliganu de Sus, com. Rociu, jud. Argeș), în compunerea numeralelor (*casa a noáulor furi*, Papahagi, 1905, p. 88, r. 7; *treili linávoși*, Papahagi, 1905, p. 89, r. 1; *treil'i frați*, Papahagi, 1905, p. 100, r. 4; *anámissa di doilli munfi*, Padioti, 1988, p. 85 etc.).

În cele ce urmează vor fi analizate sintagmele de tipul:

(S^a +) ațél + A^a / cu topica inversă: ațél + A^a (+S) /

aéstu

aéstu

uzuale în aromână (*ca cîreașa țea coapta*, Papahagi, 1905, p. 7, r. 2; *ș-plințea mira țea laea*, Papahagi, 1905, p. 88, r. 12 etc.), și cu inversiune: *cáma mǎșili mjer^a*, BA, Ceamurlia de Sus, grămosteni; dar și la meglenoromâni: *țela maj micu fráti*, D. R., 1977, p. 275).

* Articolele care urmează, semnate de Mariana Bara, Ion Calotă, Marina Ciolac, Simion Dănilă, I. A. Florea, Doina Grecu, Victor Iancu, Vasile C. Ioniță, Margăreta Manu Magda, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ion Mării, Doina Negomireanu, Petru Neiescu, Ion Nuță, Vasile Pavel, Radu Sp. Popescu, Nicolae Saramandu, Teofil Teaha, Ileana Vântu și Magdalena Vulpe, au fost prezentate la Al VI-lea Simpozion Național de Dialectologie - Cluj-Napoca, 12-14 octombrie 1990.

2. Exemplele pe care le dă Boiagi (1813, p. 30-31) la declinarea grupului nominal S + *ațel* + A (*vicinlu acelu bunu, vicina acea bună*), ca și cele din textele create de el în partea a doua a lucrării (p. 130: *omlu acelu bunu, fontana aista mushatâ*; p. 166: *uborlu acelu mare*) ne-ar putea duce spre concluzia că sintagmele cu adjectivul calificativ articular enclitic (A^a) sunt de dată recentă și – eventual – datorate influenței dacoromâne. Per. Papahagi publică însă în ediția sa și un text, *Parabola fiului pierdut*, basm cules de Boiagi și transmis lui Kopitar, care l-a publicat în 1829 în „Jahrbücher der Literatur” din Viena. Toate sintagmele de tipul pe care îl analizăm apar cu A^a, iar singurul superlativ relativ este cu A⁻: *h'il'lu a lui mai mare* (o posibilă intervenție în text a lui Boiagi, care explică superlativul cu adjectivul nearticulat: *câma bunu*, p. 39). Gramatica lui Boiagi este în acest fel o încercare de a da o formă „cultă” aromânei, sub influența latinismului ardelean.

În 1879, Hasdeu considera că sintagma este general utilizată în aromână, citând mărturii orale, deși nu o găsisese la Boiagi (p. 439). Studiul lui Hasdeu pornește de la semnalarea lui G.I. Ascoli (*Studi critici*, 1877) că în română și albaneză, spre deosebire de celelalte limbi neolatine, se folosește construcția de tipul *homo ille ille bonus*: rom. *omul cel bun*, alb. *nyeriu i mirë*. Ocupându-se mai departe de construcția de tipul *omul cel bunul*, Hasdeu o identifică în Muntenia și peste Olt, în *Omiliarul* tipărit de Coresi la 1580 – 1581, de peste 300 de ori, în „14 modalități sintactice diferite” și totdeauna cu *cela, ceia, celora* (p. 440), ca și în textele mähăcene și în textele bogomilice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, unde apare totdeauna *cela* (-a considerat articol enclitic). Pentru a-și susține totdeauna teoria după care reduplicarea și triplicarea articolului definit indică o identitate de sistem între română și albaneză (p. 439), eliminând explicația prin influența greacă (p. 460), Hasdeu aduce exemple din limbile bulgară, armeană, țigănească și stabilește un tip daco-epirot din care fac parte româna și albaneza (p. 463), comparat apoi cu limbile scandinave pentru a stabili un prototip. Demonstrația sa este sprijinită și pe o serie de sintagme nominale date în paralel, în română și albaneză, pentru a stabili concordanțele în interiorul tipului propus în concluzie (p. 448-449). Din acest inventar lipsește însă construcția cu A^a, de tipul *omul cel bunul*, pe care Hasdeu nu o explică în studiul său în mod expres, ci lasă să se deducă numai că ar fi o actualizare, o triplicare a articolului definit. Acest tip de construcție nu există în albaneză (nici în bulgară, greacă).

Fiind o particularitate arhaică și dialectală a limbii române, construcția de care ne ocupăm a scăpat atenției lui Meyer-Lübke (1908), care nu o menționează.

Densusianu (1914-1938, p. 246) consideră: „O trăsătură caracteristică a limbii din secolul al XVI-lea este folosirea frecventă a lui *cel* sau, de cele mai

multe ori, a lui *cela* între un substantiv și un adjectiv, care primesc, și unul, și celălalt, articolul enclitic (particularitate pe care o regăsim astăzi în câteva dialecte)". Citatele sunt numeroase, din texte diferite (p. 110, 246 ș.u.).

Sandfeld (1930, p. 178, n. 1) compară gr. *ὁ ἄνθρωπος ὁ παλός* (considerând articularea hotărâtă a adjectivului ca o trasătură veche a limbii grecești) cu alb. *njeriu i mirë*, în care numai substantivul este articulat; de fapt, Sandfeld confundă aici particula *i*, proprie adjectivelor masculine la singular, marcă de gen și număr, cu articolul hotărât, care întotdeauna este postpus în albaneză (adjectivul articulat, deci substantivizat, este *i miri* – cf. Busetti, 1933, p. 52). Sandfeld aduce în discuție româna numai pentru a preciza că articolul definit este postpus, ca în albaneză și bulgară (p. 165), iar exemplele sale cu demonstrativ privesc numai substantivul (p. 165: bg. *toj, tãrgoveco* „celui-lă, le marchand”; alb. *ajó shëpia* „celle la maison”, gr. *ἄντος ὁ ἄντρας* „celui-lă l'homme”). Construcția S^a + dem. + ^aA, care apare în română, nu este înregistrată.

În CADE, *cela* (1931, s.v.) este glosat astfel: „art. def. Întrebuințat dinaintea adjectivului însoțit de articol: *omul cela bunul* este o construcție dispărută” (din limba literară, se subînțelege).

Descriind sistemul gramatical al aromânei, Capidan (1932, p. 139) afirmă că declinarea adjectivului unit cu substantivul cu ajutorul pronumelui *atsel* se face sub forma articulată și nearticulată: *omlu atsel bunlu* și *omlu atsel bun*, ceea ce repetă și ulterior (p. 400-401), unde precizează că Boiagi, Atanasescu și Massim nu atestă A^a, pe care însă Weigand l-a găsit în Olimp. E limpede că cercetările de teren, puține la ora aceea, nu făceau evident uzul general al A^a, iar Capidan constată asemănarea cu meglenoromâna în ceea ce privește „unirea adjectivului cu substantivul [...] cu ajutorul pronumelui *atsel*” (p. 399), dar nu tranșează problema teoretică, deși aduce exemple numai cu A^a la discutarea sintaxei articolului (p. 527). La fel, analizând „comparativul”, de fapt, superlativ relativ (p. 401), aduce numai exemple cu A^a.

O lucrare importantă de lingvistică românească, Sandfeld-Olsen, 1936, se oprește numai la alegerea liberă între articolul enclitic și *cel* (*chiorul* și *cel chior*), conchizând: „Il est assez délicat de donner des règles précises à cet égard” (p. 86). Autorii descriau numai texte scrise în limba literară.

Deși își propune să studieze funcțiile articolului într-o perspectivă comparativă, Seidel, 1940 nu are exemple din aromână, iar pentru construcția care ne interesează face următoarea precizare: „Einzelfällen der alten Sprache mit drei Determinanten (*domnul cela tarele*) ist kein sprachlicher Wert zuzumessen” (p. 16). Adaugă, de asemenea, că *cel* e articol adjectival, construiește superlativul (p. 16) și substantivizează adjectivul (p. 15: *cel sărac* și *săracul*).

În capitolul *Le roumain*, Bourciez (1956, p. 586) constată că „il y a accumulation d'articles (certains dialectes allant jusqu'à dire *domnul cel bunul*)”, dar înregistrează ca uzuală forma *domnul cel bun* „qui remonte très haut, puisque le type **homo-ille ecce-ille bonus* se rencontre aussi en macédo-roumain”, unde – de fapt – obișnuită este forma cu A^a. Acest uz al acumulării de articole nu este înregistrat și pentru alte limbi romanice.

O atenție specială – din perspectivă structuralistă – a acordat acestei probleme Al. Niculescu (1965, p. 20), care constată o tendință de slăbire a demonstrativelor în română, ca și faptul că numai în dacoromână funcționează opoziția *ăl copil / un copil*, în timp ce în celelalte limbi romanice *ăl copil / un copil* se confundă cu opoziția *copilul / un copil* (1968, p. 472). Menționează S^a + Dem + A^a în Muntenia și în aromână (p. 475: *h'il'u ațela marile*). Autorul consideră că dublarea articulării se face pentru a salva funcția și semnificația demonstrativă a descendenților lat. *ille* și că: „les commutations *ăl/ăla, tânăr/tânărul* démontrent et expliquent la détermination redondante spécifique de la langue roumaine” (p. 477). În 1978, Al. Niculescu reia problema în termenii gramaticii generative, considerând că „articolul definit și demonstrativul sunt coocurențiale”, după regula „GN → N + Art. Def. + D...”, iar „determinarea post-nominală românească [...] iterativemfatică” (p. 202). Astfel, „demonstrativul apare în contextul N + Art. Def. nu ca un determinant, ci ca o expansiune a Predicativului într-o regulă GV → N + Copulă + Predicativ și Predicativ → GN”, iar „demonstrativul post-nominal devine un modificador a p o z i t i v” (p. 208).

În privința superlativului relativ cu A^a în aromână, este de consemnat paralela cu franceza și italiana, în care se realizează din comparativul articulat: fr. *la meilleure chose, la plus belle saison*; it. *la torre più alta și il poema il più galante* (sec. al XVIII-lea, considerat galicism de Rohlfs, 1967, p. 84).

Deși este atestată de DDA (1974, s.v. *ațel*), construcția de care ne ocupăm nu apare în descrierea dialectului aromân realizată de către Caragiu Marioțeanu, 1975, pentru că problemele de sintaxă nu sunt abordate separat, cum procedase Capidan, 1932. Este menționat numai faptul că la superlativul relativ apare A^a (p. 240). De asemenea, această construcție nu apare menționată de către Caragiu Marioțeanu nici în D. R., 1977, care înregistrează iarăși articularea adjectivului numai la superlativul relativ (p. 183), fără explicații.

Cu toate că nu discută (și nu înregistrează) construcția S^a + Dem + A^a, pentru că urmărește istoria limbii române sub aspect preponderent fonetic și lexical, rareori morfologic și sintactic, Ivănescu (1980, p. 223) formulează o ipoteză interesantă: „în această epocă [secolele al V-lea – al VIII-lea], *cel și al* au devenit articole adjectivale [...]. Foarte probabil, adjectivul care urma era

nearticulat [subl. n.], cum apare și astăzi în dacoromână”.

Sintaxa limbii române urmărită de către Coteanu, 1981, nu se referă la acest tip de construcție în limba română.

Descriind graiul aromân din Crușevo, Goiaș, 1984, p. 86 înregistrează la partea despre adjectiv: *omlu acél^u bun^u*, dar și *pórkul acél ágrul*, despre care notează: „sic!, with an admissible repetition of the article after the adjective”, și pe care l-a extras din textele culese pentru monografie. Pentru superlativ dă însă numai formele nearticulate, *náib^u*, *náiar^u* (p. 85), deși în texte apare articulat: de patru ori *naj^uíklu fráte* și o dată *sámo naj^uíklu* (p. 166), *naj^uíklu fráte* (p. 174), dar și *naigréáo* (p. 174).

În T.D., 1984, N. Saramandu înregistrează numai la superlativ A^a (p. 442), nu și la capitolul despre adjectiv (p. 440-441). Pentru Muntenia, I. Ionică nu atestă construcția S^a + Dem + A^a (p. 176) la articolul adjectival, deși ea există (vezi TDM, 1987).

O ultimă discuție a acestei construcții întâlnim la Rosetti, 1986, care consideră că „până în secolul al VII-lea articolul își păstrează caracterul demonstrativ (cf., în Italia: *vitulum illum sagitatum [...] vițelul cel săgetat*)” (p. 160), iar că sintagmele „cu dubla articulare a adjectivului, de tipul: *omul cela bunul*, din limba vorbită, atât în dacoromână, cât și în dialectele sud-dunărene [...] sunt afective și pun în relief adjectivul” (p. 234). Pentru secolul al XVI-lea, Rosetti constată trei situații de întrebuintare a „articolului proclitic *cel*” (p. 497): a) apare rar înaintea S, înlocuind articolul enclitic (*spuse ^{cel}ii fete pręcurate*); b) este facultativ înaintea adjectivului substantivizat (*márturisescu mičiloru și mariloru*, dar și *čéá bogații*); c) „deseori [...] adjectivul articulat mai e precedat de *cel(a)*”, dacă urmează unui substantiv articulat: *gándul čela bușurul*, dar și *sufletul tău čel bunră*.

3. După cum am văzut, Ivănescu, 1980, p. 233 afirmă ca posibil faptul că după *cel* urma un adjectiv nearticulat. Mai departe, el afirmă că „sintagmele de tipul *cel mare*, *ál* (sau *al*) *mare*, întrebuintate fără substantivul determinat” ar fi anterioare sintagmelor cu substantivul articulat (*fratele cel mare*) (p. 223). Dar construcțiile existente în dialecte sud-dunărene, în graiul muntenesc și în textele din secolul al XVI-lea ne îndreptătesc să credem că sintagmele *cel/al mare* sunt mai recente decât sintagmele *cel(a) / ál(a) marele* și *fratele cela marele*. Cronologic, sintagmele ar putea fi ordonate astfel:

- fratele mare	= S ^a + A ^a
- marele frate	= A ^a + S (topica cere A ^a)
- marele (subst.)	= A ^a (devenit substantiv)
- acel marele, acela marele	= Dem. + A ^a (Dem ca individualizator)
- fratele cel(a) marele	= S ^a + Dem + A ^a (S redundant, emfatic)
- fratele cel mare	= S ^a + Dem + A ^a (revenirea la prima situație, <i>cel</i> fiind slăbit ca Dem)

În sprijinul cronologiei pe care am propus-o vine și faptul că încă din secolul al XVI-lea trecerea de la $S^a + Dem + A^a$ spre $S^a + Dem + A^-$ (și prin paralelismul cu $S^a + A^-$, normă generală a limbii române) este sesizabilă în coexistența sintagmelor cu A^a și A^- . Este de reținut că substantivizarea adjectivului calificativ se face în dialectele sud-dunărene cu ajutorul articolului hotărât, pe când în dacoromână acest procedeu este concurat de utilizarea lui *cel* (vezi T.D., 1984, p. 536-537 pentru meglenoromână, p. 567 pentru istoromână).

Se pot compara următoarele fraze:

ar. *căpta aușă u l'ea, jăra veardea u țărnă*

mr. *căpta úyă oŷ ləă áră veardea oŷ țărnă*

dr. *copșii struguri îi iau, iar pe cei verzi îi refuză*

De altfel, în aromână *ațel* (*aestu*) poate lipsi, dacă nu este exprimat substantivul determinat, sintagma $Dem + A^a$ fiind în variație liberă cu utilizarea numai a A^a : *ață veardea* sau *veardea*. În schimb, ori de câte ori substantivul este exprimat, sintagma conține obligatoriu Dem : *aușă țea veardea*. Faptul se explică prin aceea că Dem reia substantivul și este mai legat de el, sintactic și semantic, decât de adjectiv, de aceea am considerat prezența substantivului ca redundantă, și nu a articolului hotărât la adjectiv, cum se afirmă de obicei. În aromână poziția adjectivului articulat enclitic este consolidată de mai mulți factori decât în dacoromână, fapt ce poate explica persistența lui în aceste sintagme: în cea mai mare parte a cazurilor, adjectivul precedă substantivul când funcția sintactică cere prezența articolului hotărât (fapt existent în franceză, italiană, spaniolă, dar și în limba macedoneană); substantivizarea adjectivului se face cu articolul hotărât enclitic; superlativul relativ se exprimă cu ajutorul articolului hotărât enclitic. Toate aceste trăsături morfosintactice ale aromânei au consolidat prezența A^a în construcția pe care am analizat-o.

Explicațiile date de Hasdeu, prin prototipul daco-epirot, ale așa-zisei „reduplicări” și „triplicări” a articulării în română și similitudinile stabilite cu albaneza nu sunt plauzibile, mai ales ținând seama că albaneza are alt sistem de articulare a adjectivelor și un morfem – marcă de gen și număr pentru adjective (*i* pentru masculin singular, *e* pentru feminin singular, *të* pentru ambele genuri la plural, indiferent de prezența sau absența articolului hotărât) – care este de multe ori confundat cu un articol.

4. În ceea ce privește articularea hotărâtă a adjectivului calificativ în aromână, se pot formula următoarele concluzii:

a) *ațel* / *aestu* se comportă ca articole demonstrative în construcțiile analizate și pot fi considerate articole definite cu morfeme discontinue;

b) sintagmele (S^a) + $Dem + A^a$ sunt vechi în limba română și se păstrează în dialectele sud-dunărene (cu deosebire în aromână) datorită sistemului morfo-

sintactic al articulării definite a adjectivului calificativ, asemănător limbilor romanice apusene;

c) articularea definită a adjectivului calificativ în formele de superlativ relativ este o trăsătură romanică, pierdută de dacoromână.

BIBLIOGRAFIE

BA = Benzi din Arhiva Institutului de Fonetice și Dialectologie „Alexandru Rosetti” din București.

Boiagi, 1813 = Mihail G. Boiagi, *Gramatică română sau macedo-română*, Viena (reeditată de Pericle Papahagi, București, 1915 și de V. G. Barba, Freiburg i. Br., 1988).

Bourciez, 1956 = Edouard Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, quatrième édition, Paris.

Busetti, 1933 = P. Antonio Busetti, *Grammatica albanese*, seconda edizione interamente rifatta, Scutari.

CADE = I. Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească”*, București, 1931.

Capidan, 1932 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București.

Caragiu Marioțeanu, 1975 = Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București.

Coteanu, 1981 = Ion Coteanu, *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București.

DDA, 1974 = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a II-a augmentată, București.

Densusianu, 1914-1938 = Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II. *Le XVIe siècle* (ediție ulterioară de J. Byck, București, 1961).

D. R., 1977 = Matilda Caragiu Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxândoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București.

Goľab, 1984 = Zbigniew Goľab, *The Arumanian Dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Skopje.

Hasdeu, 1879 = B.P. Hasdeu, *O pagină din sintaxa româno-albaneză: reduplicarea și triplicarea articolului definit*, în *Cuvente den bătrâni*, II (ediție ulterioară de G. Mihăilă, București, 1984, p. 432-479).

Ivănescu, 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași.

Meyer-Lübke, 1908 = W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, I-IV, Paris.

Niculescu, 1965 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române*, București.

Niculescu, 1968 = Alexandru Niculescu, *Observations sur les démonstratifs dacoroumains provenant du lat. ille*, în *RRL*, XIII, p. 471-480.

Niculescu, 1978 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, II, București.

Padioti, 1988 = Georgiou Ap. Padioti, *Cântiți armânești di-Aminciu*, [Atena].

Papahagi, 1905 = Pericle Papahagi, *Basme aromâne și glosar*, București.

Papazisi, 1985 = Zoi Papazisi-Papatheodorou, *Ta tragoudia ton vlahon*, Atena.

Rohlf, 1967 = Gerhard Rohlf, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*.

Rosetti, 1986= Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, București.

Sandfeld, 1930 = Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris.

Sandfeld-Olsen, 1936 = Kr. Sandfeld et Hedvig Olsen, *Syntaxe roumaine, I. Emploi des mots à flexion*, Paris.

Seidel, 1940= Eugen Seidel, *Zu den Funktionen des Artikels* (Vorzugsweise an rumänischen, französischen, englischen und deutschen Material. Mit einem Excurs über das Čechische), in BL, VIII, p. 1-179.

T.D., 1984= *Tratat de dialectologie românească*, Craiova.

TDM, 1987= *Texte dialectale. Muntenia*, III, 1987, seria II. *Texte și glosare*, 4.

Institutul de Fonetică și Dialectologie

„Alexandru Rosetti”

București, Calea 13 Septembrie, 13